

ЎЗБЕК ТИЛИДА УНЛИ ТОВУШЛАР ТАЪЛИМИ ТАРИХИ

Ганиева Дилдора Сагдуллаевна,
Самарқанд давлат университети Каттақўрғон филиали
ўқитувчиси

Аннотация: мақолада ўзбек тилида унли товушлар тизимининг умумтаълим мактабларида ўқитиш тарихи, мавжуд муаммолар, унли товушларнинг дарслик ва қўлланмаларда берилиши, айрим унли товушларнинг талаффузини ўргатиш билан боғлиқ қийинчиликлар ҳамда уларни бартараф қилиш бўйича таклиф-тавсиялар баён қилинган.

Калит сўзлар: унли товуш, товушлар тизими, талаффуз, адабий талаффуз, талаффузи қийин унлилар, ўқув топшириқлари, интерфаол усуллар, кўникма, малака.

ИСТОРИЯ ОБРАЗОВАНИЯ ГЛАСНЫХ ЗВУКОВ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Ганиева Дилдора Сагдуллаевна,
преподаватель Каттакурганского филиала Самаркандского
государственного университета

Аннотация: в статье описана история преподавания в общеобразовательных школах системы гласных звуков в узбекском языке, существующие проблемы, трудности, связанные с присвоением гласных звуков в учебниках и пособиях, и рекомендации по их устранению.

Ключевые слова: гласный звук, система звуков, произношение, литературное произношение, гласные с трудным произношением, учебные задания, интерактивные методы, навыки, квалификация.

THE HISTORY OF THE FORMATION OF VOWEL SOUNDS IN THE UZBEK LANGUAGE

Ganieva Dildora Sagdullayevna, lecturer at the Kattakurgan branch of
the Samarkand State University

Abstract: the article describes the history of teaching the system of vowel sounds in the Uzbek language in secondary schools, the existing problems, difficulties associated with the assignment of vowel sounds in textbooks and manuals, and recommendations for their elimination.

Keywords: vowel sound, sound system, pronunciation, literary pronunciation, vowels with difficult pronunciation, educational tasks, interactive methods, skills, qualifications

Кириш. Ўзбек тилида унли товушларнинг аҳамияти катта айниқса, “и” унлисининг талаффузи ва имлоси борасидаги муаммолар, чалкашликлар узоқ йиллардан буён имлода бир қатор қийинчиликларни келтириб чиқаради. Ўзбек тилини хорижликларга ўқитишда ҳам айнан манашу товушни талаффуз қилиш билан боғлиқ муаммолар нисбатан кўп. Чунки мазкур унли товушнинг ўзбек тилида 4 хил талаффуз варианты мавжуд. Ўзидан олдин ва кейин келган товушлар таъсирида ҳам ўзгаришга учраб туради. Унли товушлар билан боғлиқ мунозара ва таҳлиллар жадидлар давридан буён кун тартибидан тушмайди. Жумладан, А. Фитрат сўз ва унинг турлари мавзусига тўхталганда “сўз” атамасига: “Сўз маъно билдирган товушлар тўдасидир”, дея ўзига хос таъриф ҳам беради. Оҳанг масаласига яна мурожаат қилиб, асли ўзбекча сўзлар ё йўғон, ё ингичка бўлишини, асосга қўшилган қўшимчаларни ҳам йўғонлик-ингичкаликда ўзига эргаштиришини таъкидлайди.

Унинг “босим” атамаси ҳақидаги фикрлари ҳам диққатга сазовордир: “Сўз бир бўғунини қаттиқроқ узуб айтилишидур. Бу бизнинг тилда кўпрак сўзнинг охирида воқеъ бўлса ҳам ҳали қатъий сувратда текширилгани йўқ” [5]. Жадидлар даврида қўлланган ушбу атама бугунги кундаги “урғу” терминига тўғри келади.

Фитрат ўзбек тили товушлар тизими ҳақида тўхталганда уларнинг таснифига доир қуйидаги икки атамани ишлатади: Унсиз: б, п, т, ч, ж,... (23та). Унли: о, а, у; ў-ў, э, и-й (9 та. Кирилл алифбосига табдил қилинган вариантдан фойдаланилди). М. Миртожиев эса ўзбек тилида 14 та унли (і, и, ь, ы, у, е, а, á, ó, о, э...) борлигини таъкидлайди[2]. Унсиз атамаси бугунги тилшунослик атамалари сирасида учрамайди. Унинг ҳозирги варианты ундош бўлиб, дарсликлар тарихида шовқинлилар деб ҳам номланган.

А.Йўлдошевнинг чаласаводлар мактаби учун тузилган “Ўзбек тили дарслиги” грамматика ва имлони ўқитишга мўлжалланган. Дастлабки бўлим “Қандай ёзиш керак?” деб номланади. Фонетика, одатдагидек, товуш ва ҳарфни тушунтиришдан бошланган. Эътиборли томони шундаки, “Йўғон ва ингичка сўзлар”, Йўғон ва ингичка товушлар” кабилар бугунги кунда фонетикага доир ўқув материаллари сирасида учрамайди. Бешинчи бўлим газета ҳамда китоблар устида ишлашни ўргатишга мўлжалланган маълумотларни ўзида жамлаган.

Бу борада Ш.Раҳматуллаев: “и унлиси — олд қатор, лаблашмаган, тор унли. Тилнинг танглай томон юқори кўтарилиши ва оғизнинг нисбатан тор очилиши билан қисқа талаффуз этилади. Сўзнинг турли ўринларида келади, шунга кўра турлича вариантларга эга. Жумладан, сўзнинг бошида ва тил олди ундошлари орасида олд қатор унли

сифатида айтилади: тил, дил, жим, из, иш, игна, йигит, кийик, кичик, йил, йигирма, ким, кийим, кигиз каби. и унлиси чукур тил орқа ф, ц, х ундошлари билан ёнма-ён келса, орқа қатор унли сифатида (ы) талаффуз қилинади: қышки, қырқинчи, қыйшық, ғышт, ғылоф, хыра, хырмон, хытоб каби. Бу унли икки жарангсиз ундош товуш орасида ва н, л, р, з ундошларидан олдин жуда қисқа талаффуз қилинади: ниначи, билим, бирикиш, бино, сиз, синиқ, силсила, милк, кириш, биз каби. и унлиси сўз охирида э(е) товушига мойил очикроқ талаффуз қилнади: курдэ, келдэ, ўқидэ, олдэ, қолдэ каби”[6]

Мазкур дарслик А.Фитратнинг тажриба учун ёзилган дарслиги таъсирида яратилган бўлиб, айнан товушлардаги йўғон ва ингичкалик масаласи алоҳида ўрганишни талаб этадики, мазкур тажрибадан бугунги кунда ҳам фойдаланиш мумкин. Фикримизча, бу ҳозирги талаффуз ва имло муаммоларини ечишда самара беради.

Қ.Рамазон ва Х.Қайюмий[4]ларнинг 5-, 6-синфлар учун яратилган грамматикага бағишланган дарслиги “Сарф” деб номланади. Унда, асосан, морфологияга оид тил материаллари берилган бўлиб, ундан “Фонетика”, “Баъзи ҳарфларнинг имлоси”, “Оҳангдошлик” каби мавзулар ҳам ўрин олган. Таъкидлаш керакки, бу ерда ундош товуш атамаси учрамайди, нутқ товушлари унли ва унсиз товушларга бўлинган. Дарсликда оҳангдошлик мавзусининг мавжудлиги диққатга сазовордир. Бу ерда нутқ товушларининг ўзига хос хусусиятлари орқали сўзларда содир бўлаётган йўғон ва ингичкалик ҳақида маълумотлар морфологик ёндашув асосида ёритилган.

Жадидларнинг саъй-ҳаракатлари билан яратилаётган, ўз даврида секин-аста шаклланаётган миллий руҳдаги “Она тили” дарсликлари ўз ўрнини 1939 йилга келиб А.Ғуломов таъкидлаганидек [4], 1938 йилда (С.Бархударов ва Досичеваларнинг рус мактаблари учун “Рус тили” дарслиги стабил қўлланма сифатида қабул қилинган), ўзбек мактаблари учун ҳам кейинги йилларда тил меъёрларини белгилашда назарий асос вазифасини ўтаган Олим Усмон ва Барот Авизовларнинг тўлиқсиз ўрта ва ўрта мактаблар учун тавсия этилган дарслиги эгаллади .

Энг муҳими, ҳозирги мактаб дарсликларида учрамайдиган унли ва ундош товушларининг ҳосил бўлишини яққол тасаввур эттириш мақсадида нутқ органларининг махсус чизмаси ёрдамида ҳар бир товушнинг талаффуз ҳолати акс этган расмлар берилган. Айниқса, унлиларнинг ифодаланишига алоҳида урғу берилган. Масалан, [е] унлисининг талаффузи ҳақида қуйидагиларни келтиради: “е ҳарфи сўз бошида келса [йэ] тарзда талаффуз қилинади: ер, емиш, елка, етмиш ва б. Ундош товушлардан кейин келса [э] тарзда айтилади: кел, бел, терак,

керак ва ш.к. Методик жиҳатдан эътиборга молик бу далиллар барча она тили дарсликларига, айниқса, таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаб ўқувчиларига мўлжалланган дарсликларда ҳам ўрни-ўрни билан ёритилиши керак.

М.Асқарова, К.Қосимовалар томонидан тузилган 5-синфлар учун “Она тили” дарслигининг 1993 йилдаги 13 нашрида фонетикага доир ўқув материалларининг берилиши “Фонетика ва графика”дан бошланган. Бўлимнинг биринчи мавзуси “Нутқ товушлари ва уларнинг ҳосил бўлиши” деб номланган. Муаллифлар томонидан мазкур дарсликда ўқув материалларини, ҳатто расмдаги нутқ аъзолари акс этган чизмани ҳам, ўқувчининг ўзи тушуниб, хулоса чиқара оладиган даражада, у билиши табиий бўлган мисоллар асосида келтирилгани эътиборга лойиқдир. Хусусан, унли ва ундош товушлар қуйидаги тартибда тушунтирилади:

Расмда кўрсатилган предметларни билдирадиган сўзларни айтинг. (Расмда олма, гилос, узум келтирилган.) Ҳар бир сўздаги унли ва ундош товушларни кўрсатинг. Сиз айтган унлилардан ташқари яна қандай унлилар бор?

Аввал унли кейин ундош товушларни талаффуз қилинг ва саволларга жавоб беринг: а, б, о, у, т, ў, қ, и, п, е.

Қайси товушларни талаффуз қилганингизда, ҳаво оғиз бўшлиғида айрим тўсиқларга учрайди?[1]

Дастурда берилганларга диққат қилсак, унда фонетиканинг асоси бўлган нутқ товушлари талаффузи ва имлосига соатлар ажратилганда бир дарсда ёнма-ён ўрганилиши зарур бўлган товушларга эътибор қаратилмаган. Масалан, 35-, 36-мавулар “Нутқ товушларининг маъно фарқлаш вазифаси”, “Айрим унлилар талаффузи ва имлоси”, “у ва и унлиларининг талаффузи ва имлоси”га бағишланган. Агар ўқитувчи [и] ва [э] унлиларини бир дарсда талаффуз асосида бир-биридан фарқлаб ўргатса, яхши натижага эришиш мумкин. Чунки сўзловчилар, асосан, талаффузда [и] ва [э] унлиларини чалкаштиришларига деярли ҳар куни дуч келамиз.

Унли товушларнинг орасида ў ва и унлилари талаффузида қийинчиликлар борлиги тилшунослик ҳамда лингводидактик манбаларда қайд этиб келинади. Масаланинг методик ечими бўйича педагогика фанлари доктори Ғ.Ҳамроевнинг ёндашувчи қуйидагича:

[и] унли товушининг турли ўринларда талаффуз қилиниши

Aniq talaffuz qilinadi	Qisqa talaffuz qilinadi	Talaffuz qilinmaydi
igna	oldi, qoldi, keldi, ilidi	sir, pir, kir, (sr)
ip, ilon, it	ish, tish, g'isht	bilan, bir, biz (blan)
Nafisa, musiqa, nina	ishon, qani, tani	biroq, sira, qir (qr)

Методист-олим и унлисини талаффузда ва имлода фарқлаш бўйича махсус машқ намуналарини ишлаб чиқди:

И унлисининг талаффузи ва имлоси

5-машқ. Қандай сўзларда и унлиси ёзилади, лекин ўқилмайди? Мисоллар келтиринг.

[и] унлиси ўзбекча ва арабча сўзларда жуда қисқа талаффуз қилинади. Чунончи, билим, илиқ, дин, асир, амир ва б.

Рус ва тожик тилидан ўзлашган сўзларда аниқроқ, чўзиқроқ талалаффуз қилинади. Масалан, кино, бино, физика, дурбин ва ҳк.

6-машқ. Берилган маълумотларни ўқинг ва фонетик машқлар устида ишланг.

[и] ва [у] унлилари айрим ҳолатларда [э] ва [ў] унлилари билан алмаштирилиб имло ва талаффузда турли хатоликларни келтириб чиқармоқда. Уни бартараф этиш учун дарсликдаги маълумотлар кифоя қилмайди.

Фикримизча, [и] унлисининг қипчоқ лаҳжаси вакиллари нутқидаги талаффузи бошқачароқ бўлиб, барча ўринларда қисқа [э] тарзида талаффуз қилинади. Бу муаммони бартараф этиш учун дарсликка илова тарзда қуйидаги фонетик машқларни бериш зарур.

7-машқ. Тўғри талаффуз қилинг.

ин – эн; из – эз; иқтисод–иқтидор; ифлос–нафис; ирода–ибора....

8-машқ. Берилган сўзларни тўғри талаффуз қилинг, маъносини бири-биридан фарқланг. Ҳар бирига маънодош сўз топинг ва улар иштирокида жумла тузинг.

эт – ит

эълон – илон

эл – ил

эшон – ишон

эз – из

эчки – ички

эн – ин

энди – инди

9-машқ. [и]– [у] иштирокидаги сўз жуфтларини талаффуз меъёрлари асосида ўқинг ва қайси тўғри эканлигини аниқланг.

қуриш – қуруш

тузилиш – тизилиш

туғулиш – туғилиш

суруш – суриш

тузум – тузим

туруш – туриш

турмиш – турмуш

тийиш – туйиш[7]

и унлисининг талаффузи ва имлосини ўргатишга доир бундай машқлар биринчидан, ўқувчи нутқини адабий талаффузга одатланишини таъминлайди, қолаверса, ўқитувчи мазкур машқдаги сўзларни намуна сифатида талаффуз қилиб бераётганда сўзларнинг маъносини ўқувчиларга тушунтиришга ҳаракат қилиб, синонимлардан фойдаланади, натижада таълим олувчининг сўз бойлиги ошишига ҳам

эришилади. Ёки талаффуз машқи тугагач, ўқувчиларнинг ўзларига ўзбекча сўзларга маъноси тўғри келувчи бошқа сўзлар топиш топшириғи берилса, уларнинг мустақил ишлашларига, фикрлашларига, олдин ўрганилганларини амалиётда қўллашларига шароит яратилади.

Ўзбек тилидаги мулоқот жараёнида э-и унлиларнинг талаффузига ҳам алоҳида эътибор бериш лозим, биринчидан, маъно ўзгаришларига сабаб бўлади, қолаверса, нутқда ундошларга нисбатан кўп марта қўллангани боис битта унли товуш тўғри талаффуз қилинмаса ҳам нутқ бузилади. Ўзбек тили ўқитиш методикасида фоетика, хусусан, унлилар талаффузи ва имлосига алоҳида ёндашув қилиш, махсус машқ ва топшириқлар асосида ишлаш адабий талаффуз кўникмасининг ривожланишига олиб келади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Асқарова М., Қосимова К. Ўзбек тили. Дарслик: 5-синф учун. 17-нашр. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – 71-б.
2. Миртожиев М. Ўзбек тили фонетикаси. – Т.: Фан, 2013 – 424 б.
3. Ramazan Q., Qajjumij X. Grammatika. I qism. Sarf. O`rta maktablarni 5- 6- sinflari uchun darslik.– Т.: Oquv-peddavnashr, 1937. – 126 б.
4. Usman A., Avizov B. Ozbek tili grammatikasi. Birinci bolim. Fonetika va morfologija. Toluqsiz orta va orta maktablar uchun darslik.–Т.: Ozdavnashr, 1939. –235 б.
5. Фитрат Абдурауф. Танланган асарлар. IV жилд. –Т., 2006. – 29-б.
6. Турсунов У., Раҳматуллаев Ш., Мухторов А. Ҳозирги ўзбек адабий тили –Тошкент. Ўзбекистон, 1992. 23-б.
7. Ҳамроев Ғ. Она тили ўқитишнинг самарали усуллари. Ўқитувчилар учун методик қўлланма. –Т.: Баёз. 2018. 45-б.
8. Ғуломов.А.Ғ. //Ўзбекистон совет энциклопедияси.–Т., 1981. – 394-б.